

Sveriges sista utländska örlogsexpedition

Vad gjorde den svenska kustflottan i åländska farvatten 1918?

Av advokat MAGNUS ULLMAN

Artikeln ingår som kap. V i boken Örlogshistoriska Episoder av Magnus Ullman¹

Under århundradenas lopp har öar haft en förmåga att skapa konflikter och oroshärddar på stora delar av jordklotet. Även den mest betydelselösa ö, sett ur råvarusynpunkt eller strategisk synpunkt, kan än idag tilldra sig stormakters eller andras intressen och leda till krigiska konflikter. Ett förhållandevis färskt exempel är Falklandsöarna, en otillgänglig liten ögrupp i Sydatlanten, som föranledde krig i stor skala mellan Storbritannien och Argentina så sent som i början på 1980-talet. Många andra öar har varit, eller är fortfarande föremål för konflikter mellan stater. Mest kända idag är Taiwan, Kurilerna, norr om Japan, öar som både Ryssland och Japan gör anspråk på. I Medelhavet finns ett flertal öar med olösta konflikter och som också är föremål för andra staters intressen, exempelvis Cypern. I Norra Ishavet strider alltjämt Norge och Ryssland om hur de sinsemellan skall uppdelas Spetsbergen (Svalbard). I Östersjön har flera öar varit föremål för kamp mellan Sverige, Finland, Ryssland, Danmark och Tyskland, exempelvis Bornholm, Gotland och Åland.

När det gäller Åland, uppstod i början på 1920-talet en sådan allvarlig konflikt mellan Sverige och Finland att ett krigstillstånd var nära, idag en helt absurd tanke.

Ålänningarna Julius Sundblom och Karl Björkman, som ledde den s. k. Ålandsrörelsen, som önskade en eller snarare krävde en anslutning till Sverige, häktades och dömdes i Helsingfors för högförräderi och sattes i tukthus. Julius Sundblom och Karl Björkman hade ombesörjt en namninsamling på Åland, och en s. k. folkadress riktades till Sveriges kung och folk, vilken överlämnades till kung Gustav V vid årsskiftet 1917/1918. I adressen önskade Åland en omedelbar anslutning till Sverige. I sitt trontal i januari 1918 uttalade kung Gustav V förhoppningen, att Ålandsfrågan

¹ Boken är utgiven i Mariehamn 1997, ISBN 951-97698-0-3. Av trycktekniska skäl har färgbilderna här tagits bort.

skulle få en tillfredsställande lösning sedan Finland blivit självständigt i december 1917.

Den finländske statsministern besökte 1921 Mariehamn, eskorterad av örlogsfartyg och skickade därefter en truppstyrka till ön, när han lämnat den, samtidigt som Sverige hemkallade sin ambassadör från Helsingfors. Den svenska generalstaben förberedde 1920–1921 ett krigsfall mot Finland och en särskild arméfördelning hölls i beredskap för att besätta Åland. Generalstaben planerade vidare för en finsk attack över Tornedalen. Även den svenska kustflottan hölls i beredskap av olika grader. En modern läsare kan knappast tro att dessa rader kan vara sanna, men så illa var det faktiskt.

Vad föranledde denna mycket djupgående konflikt mellan Sverige och Finland angående Ålands tillhörighet. För att besvara denna fråga är det bäst att börja med en kort historisk exposé.

Åland befolkades flera tusen år före Kristus, sedan öarna efter inlandsisens tillbakadragande reste sig ur havet. Ögruppen kristnades under 1000-talet och flera kyrkor byggdes på 12–1300-talet, då Åland anslöts till Åbo stift. Ögruppen hade sedan urminnes tid varit en del av Sverige. Det går därför inte att ange något årtal för när Åland blev svenskt. Åland var ett landskap precis som Dalarna, Uppland, Sörmland och övriga ursprungliga svenska landskap. Ögruppen kom att befolkas av fiskare och bönder och redan under medeltiden kom en hel del ålänningar att ha sin bärning i segel-sjöfarten.

Under det stora nordiska kriget var Åland under åren 1714–1721 ockuperat av ryska trupper. Större delen av befolkningen hade då flytt till Sverige. En ny prøvotid kom åren 1742–1743 då ryssarna på nytt besatte Åland. Så även 1808 under det s. k. Finska kriget. I freden i Fredrikshamn 1809 skildes Åland från Sverige och Åland kom nu under rysk överhöghet. Där anlade ryssarna bl. a. Bomarsunds fästning i mitten av 1800-talet. Sedan fästningen förstörts under det s. k. Krimkriget och fredsavtal slutits i Paris 1856, beslöts att Åland för all framtid skulle vara demilitariserat (det s. k. Ålandservitutet). 1861 grundades Mariehamn som var Ålands första stad.

Språket på Åland har alltid varit svenska och såväl administrativt, militärt som ekonomiskt och vad gäller samhällslivet i övrigt, var Åland organiserat som andra delar av Sverige. Sedan Ålandservitutet var emellertid den åländska befolkningen befriad från värnplikt.

I strid med Ålandservitutet hade emellertid Ryssland i början av första världskriget börjat befästa den åländska ögruppen från Boxö i norr till Kökar i söder. Där uppfördes sammanlagt tio fasta kustbatterier med kalibrar på ända upp till 20,5 cm.

I december 1917 förklarade sig Finland självständigt. Det visade sig emellertid att den ryska garnisonen ej frivilligt lämnade landet,

och att ett stort antal rödgardister samt inhemska sympatisörer till dessa motsatte sig självständigheten och gjorde gemensam sak med ryssarna. Ett blodigt kombinerat inbördeskrig och frihetskrig plågade Finland från december 1917 till maj 1918. "De röda" tillsammans med de ryska styrkorna ockuperade södra delen av landet och från Vasa i Österbotten organiserades en regeringsarmé, den "vita" armén, under ledning av generalen Gustaf Mannerheim som just hade återkommit från en 30-årig tsarrysk karriär. Även på Åland fanns ryska trupper och de vägrade att ge sig av därifrån och den åländska befolkningen började känna sig hotad.

I Finland organiserades på olika håll vita respektive röda förband, benämnda vitgardister och rödgardister. Ett sådant vitt förband den s. k. Nystadskåren, försökte ansluta sig till huvudarmén i Österbotten men kunde ej landvägen ta sig dit beroende på att de röda tillsammans med de ryska trupperna besatt området däremellan. Därför beslöt sig kårledningen för att avtåga mot Åland för att den vägen ta sig till Österbotten. Truppen bestod av cirka 600 man, 85 % därav bondpojkar utan någon som helst militär utbildning. Utrustningen var torftig, endast ett hundratal gevär jämte en kulspruta ingick i arsenalen. Nystadskåren anlände till Kumlinge på Åland den 10 februari 1918. Kåren var inte välkommen till Åland, man kände ej heller till dess avsikt. En samtida iakttagare skrev "Det uppstod ej kärlek vid första ögonkastet". Ryktet spreds om detta och därför skickades ett rött garde från Åbo. Den ryska Östersjöflottan skeppade över rödgardistkåren, även denna bestående av cirka 600 man. Situationen blev hotfull på det värnlösa Åland genom att den ryska garnisonen var kvar, trots att den skulle ha lämnat landet, och genom att vita och röda trupper anlant till ön. Även de röda trupperna saknade militär utbildning och var mycket torftigt beväpnade.

I den invecklade situationen som hade uppstått på Åland vintern och våren 1918 kan man fråga sig var ålänningarna själva stod när så många främmande styrkor befann sig på deras öar. Åland hade då en befolkning på cirka 20 000 personer varav knappt hälften bodde i Mariehamn. Ålandsöarna består av cirka 6 500 öar men många var ej bebodda. Man räknar med att endast det s. k. fasta Åland och ytterligare ett 70-tal öar var bebodda. På grund av Ålandsservitutet efter Krimkriget 1856 hade den åländska befolkningen ej fått någon militär utbildning. I denna kritiska situation som uppstod 1917–1918 började emellertid en del ålänningar att bilda s. k. skyddskårer som organiserades under sken av brandkårer. Det som främst aktiverade ålänningarna var den förväntade anslutningen till Sverige. Tanken var att en spontan folkresning på Åland skulle stödjas av en svensk frivilligkår och därmed befria Åland från den ryska ockupationen. Folkresningen skulle givetvis

stödjas även av de åländska skyddskårerna. Nystadskårens landstigning på Kumlinge i början av 1918, mottogs som sagt ej positivt av den åländska befolkningen. Man befarade att det skulle leda till att inbördeskriget drogs till Åland. Dessutom kunde Nystadskåren ha en hindrande effekt på ålänningarnas dragning åt Sverige. Däremot tycks befolkningen ej ha reagerat negativt på den tyska interventionen i mars 1918.

Sveriges agerande

Sverige hade 1917 fått en ny regering bestående av socialdemokrater och liberaler. Den som närmast hade ansvaret för marina ärenden var sjöministern Erik Palmstierna, som förut varit konservativ men nu blivit socialist. Som tidigare nämnts hade den åländska befolkningen önskat en anslutning till Sverige och i det hotfulla läget som hade uppstått önskade de att Sverige skyddade ögruppen. Den s. k. "Folkadressen" följdes snart av en begäran att Sverige skulle intervensera militärt på Åland. I Sverige var emellertid åsikterna om inbördeskriget i Finland och om situationen på Åland delade, allt beroende på var befolkningen i övrigt hade sina sympatier. Även inom regeringen gick meningarna isär.

1918 fick emellertid opinionen och därmed regeringen att snabbt svänga och inför ett skräckvälde och blodbad på Åland beslöt att Sverige skulle göra en "humanitär" insats.

"Skräckvälde på Åland.

Den värnlösa åländska befolkningen utsatt för fruktansvärd förföljelse av de ryska soldathoparna.

Rykten om blodbad i Mariehamn. De ryska soldaterna väl försedda med gevär, kulsprutor och artilleri."²

Den första svenska Ålandsexpeditionen beordrades iväg den 14 februari 1918 utan att Finlands regering eller myndigheterna på Åland rådfrågats eller ens underrättats. Styrkan bestod av kanonbåten *Svensksund* några isbrytare samt några inhyrda handelsfartyg. Den kom emellertid snart att kompletteras av enheter ur kustflottan, bl. a. det nybyggda flaggskeppet, pansarskeppet *Sverige*.

Flottstyrkan anlöpte Ekerö på Åland den 14 februari. Läget på Åland blev kaotiskt och den 19 februari utbröt en regelrätt strid mellan rödgardister och vitgardister i närheten av Godby samhälle. Vitgardisterna gick segrande ur denna strid. Läget var emellertid fortfarande mycket oklart. Det befarades såväl en rysk som tysk invasion av Åland. Beträffande den svenska "humanitära" expeditionen, med inslag av örlogsfartyg, hade i mitten på februari ett cirka 30-tal åländska flyktingar tagits ombord på fartygen. Så småningom

² Rubriktext i Stockholms Dagblad onsdagen den 13 februari 1918.

önskade dessa, när det lugnat ner sig, återvända till sina hemtrakter. Trots detta beordrades ej fartygen åter till Sverige, tvärtom kompletterades expeditionen med andra enheter ur kustflottan som anlände successivt under några dagar i mitten av februari 1918. De fartyg som låg på redden utanför Ekerö inkluderande nu bl. a. pansarskeppet *Sverige* och *Oscar II* vars närvaro där censurerats för den svenska pressen och därmed för allmänheten. Med örlogsfartygen följde även kustartilleriförband, sammanlagt 125 man, bestående av stammanskap och stambefäl ur KA 1. Styrkan utökades så småningom med 500 man ur Göta livgarde som också förlades till Åland. På pansarskeppen fanns ytterligare 1 200 man inklusive besättning. En del av dessa styrkor förlades till Mariehamn. Kustartilleristerna och delar av besättningarna utplaceras på flera strategiska platser på Åland. De började också att aktivt verka för att ”upprätthålla ordningen”. Detta tog sig flera uttryck. På uppdrag från en hög svensk officer i Mariehamn beordrades den svenska posteringen i Haraldsby att hejda ”vita” garden från att passera posteringen. I syfte att infånga den ”röde” ledaren på Åland, Wallenius, ordnade de svenska officerarna med brevcensur och telefonavlyssning. Vidare beordrades ett befäl och några man att arresterera Wallenius.

De svenska förbanden mottogs dock genomgående väl av befolkningen på Åland och där svensk trupp var inkvarterad hissades den svenska flaggan.

Den svenska örlogsstyrkan inklusive marktrupperna hade emellertid svårigheter med att få instruktioner ifrån högsta ort i Sverige. Detta berodde sannolikt på meningsskiljaktigheter inom den svenska regeringen samt oklarheter om vad som egentligen avsågs med expeditionen. Var stod kung Gustav V, som alltjämt enligt författningen hade ett stort inflytande över utrikespolitiken och i viss mån även över politiken i övrigt? Var stod statsministern, sjöministern och var stod de ledande sjömilitärerna? Detta har trots omfattande forskningar ej slutgiltigt kunnat fastställas men det har då som nu kunnat konstateras att ledarskapet av dessa skäl var oklart och motsägelsefullt.

Situationen skulle emellertid komma att förvärras. Tyskland hade nämligen beslutat sig för att invadera Åland för att därifrån gå vidare till det finska fastlandet för att militärt stödja den lagliga vita regeringen i Finland. Denna tyska Östersjökår som ingrep i Finland mot överbefälhavarens, general Mannerheim, vilja anlände till Åland i mars 1918 ombord på de stora slagskeppen *Westfalen* och *Rheinland*. Dessa assisterades av isbrytare och andra hjälpfartyg. De tyska trupperna bestod av elitförband i form av förstärkta jägarbataljoner. Den tyska örlogseskadern ankrade upp i anslutning till den svenska och detta skedde redan den 5 mars 1918. Den tyska interventionen på Åland skapade stark förstämning hos de svenska

förbanden. De uppfattade nu sitt uppdrag som ett misslyckande. Tyskarna gick resolut tillväga och internerade den kvarvarande ryska garnisonen som nu närmast kunde betecknas som en soldatesk uppgående till cirka 1 200 man. Situationen började nu bli ohållbar för den svenska örlogsstyrkan och den började därför successivt att evakuera de svenska arméförbanden och förbereda sig för en återfärd till Sverige. Totalt evakuerade den svenska örlogsstyrkan under tiden februari-april 1918 cirka 3 000 flyktingar från Åland kommande från sammanlagt ett tjugotal nationer. Bland de evakuerade ingick även delar av den ryska garnisonen. Även Nystadskåren evakuerades. Förvirringen på Åland förstärktes av att det svenska telegrafverket på order av sjöminister Palmstjärna vägrade att vidarebefordra ordertelegrammen från det finska högkvarteret i Vasa där det i ett av telegrammen, undertecknat av Mannerheim, stod

”För Finlands unga armé är det en hederssak att med egna krafter befria Åland.”

Bland de av svenskarna evakuerade ingick således även Nystadskåren men, som det senare visade sig, emot dess vilja. Även detta föranledde förvecklingar med Finland. Det röda gardet drog sig samtidigt frivilligt tillbaka till Åbo. Men det var inte slut med detta. I början av mars fick Åland en finländsk militärguvernör och i mitten av maj sände de vita på nytt en bataljon dit.

Den svenska kustflottans närvaro hade ändå i någon mån en lugnande effekt vid vissa intermezzon. Ett av dessa ägde rum natten mellan den 17 och 18 februari, vilken för många Mariehamnsbor blev en skräckens natt. Ryssarna hade då hotat med att plundra och sätta eld på staden om vitgardisterna skulle anfalla. Samtidigt marscherade de fruktade rödgardisterna in i staden och avlossade ett antal skott, både med artilleri och med kulsprutor. Det svenska konsulatet i Mariehamn fylldes till bristningsgränsen av människor som sökte skydd. Andra flydde i panik över fjärdarnas isar. Fartygschefen på pansarskeppet *Sverige*, kommandörkapten Harald Åkermark ingrep nu, utan några fullmakter från den svenska regeringen, för att ryssarna ej skulle sätta sitt hot i verket. I förhandlingen med den ryska garnisonschefen Vorovsky slog Åkermark, enligt ett ögonvittne, näven i bordet och sade att Sveriges kustflotta ligger vid Ekerö och vi har landstigningstrupper ombord. Sannolikt bidrog detta till att ryssarna ej satte eld på Mariehamn under dessa dagar.

När det tyska slagskeppet *Rheinland* lämnade Ekerö den 11 april 1918 med kurs mot Helsingfors, gick slagskeppet på grund mellan Lågskär och Flöjtan. Ett 35 meter långt håll revs upp och fartyget tog in 6.000 ton vatten. Bärgningsarbetet pågick i månader.

I freden i Brest-Litovsk mellan Ryssland och Tyskland i mars 1918 hade Ryssland förbundit sig att demolera fästningarna på Åland som f. ö. byggts i strid med Parisfreden 1856. Sverige stödde demoleringslinjen vilken i stort sett kom att fullföljas. Det nybildade Finland motsatte sig emellertid demoleringen eftersom landet ansågs vara i behov av dessa befästningar. Detta ledde också till en kontrovers med Sverige. Senare löstes även denna konflikt och befästningarna på Åland kom senare att i allt väsentligt att demoleras.

På Åland markerade emellertid befolkningen sin ståndpunkt genom en folkomröstning som ägde rum i juni 1919 och som samlade över 96 % av befolkningen *för* en anslutning till Sverige. Finland vägrade emellertid att acceptera att Åland bröt sig loss från Finland och anslöts till Sverige och efter åtskilligt meningsutbyte i frågan och efter ett besök i Sverige 1919 av Mannerheim, som nu var riksföreståndare i Finland, konstaterades att frågan ej kunde lösas staterna emellan. Efter ytterligare dispyter och intermezzon i frågan vilka ovan beskrivits och som närmade sig ett krigstillstånd, beslöt emellertid Sverige och Finland att hänskjuta frågan till Nationernas Förbund, vilken sedermera i oktober 1921, fattade ett beslut om att Åland skulle tillhöra den finska staten men att ögruppen skulle få vittgående självstyre och garantier för bevarandet av det svenska språket och kulturen. Utgången resulterade i en ny Ålandskonvention samma år och en ny självstyrelselag med ingående nationella och militära bestämmelser. Härigenom bekräftades på nytt ögruppens demilitarisering.

Inför det andra världskriget beslöt Sverige och Finland att uppta överläggningar om Ålands ställning vid en större internationell konflikt och detta resulterade i den s. k. Ålandsplanen från 1938. På grund av sovjetiskt motstånd kom den emellertid aldrig att sättas i verket.

Åland blev 1944 på nytt en bricka i spelet, denna gång i samband med vapenstilleståndsförhandlingarna mellan Finland och Sovjetunionen i september 1944. I utbyte mot Porkkalaområdet invid Helsingfors som Sovjetunionen hade krävt, ville den finska statsledningen erbjuda örlogsbaser på Åland. Sovjetunionen accepterade emellertid icke detta förslag. Förslaget blev känt för Sverige först långt efter kriget. Porkkalaområdet återlämnades emellertid redan 1956.

Den svenska Ålandsexpeditionen 1918 har varit föremål för omfattande forskning och alltjämt återstår att få klarhet i vissa vitala frågor. Vad var den verkliga avsikten med Ålandsexpeditionen? Fanns där en annekteringstanke från svensk sida? Var den ett sätt att återknyta Åland till Sverige eller var den en ren humanitär expedition? Ville Sverige endast efterkomma en begäran från ålänningarnas sida? Varför samrådde man ej, ja ej ens underrättade

den finländska regeringen om örlogsexpeditionen. Dagboksanteckningar från deltagande svenskt sjöbefäl talar för det förstnämnda. En avsikt kan ha varit att för den händelse de röda skulle segra i Finland man önskade skjuta fram den svenska positionen till Åland, men detta är bara en spekulation. Detta är i vart fall den senaste, kanske den sista gången, en svensk örlogsstyrka insätts på ett annat lands territorialvatten.

Med facit i handen kan emellertid konstateras att Ålandsservitutet och Ålandskonventionen varit lyckosamma eftersom Åland kunnat behålla sin särpräglade ställning och kunnat undvika att dras in i militära storkonflikter. Genom sin särpräglade ställning har Åland också lyckats få igenom betydande undantag i samband med EU-anlutningen. Dispyten mellan Sverige och Finland om Ålandsöarna är sedan många år tillbaka utagerad.